

*¹Сағындықова С.Т. ²Омаров Ғ.Қ

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: ¹sagyndykova.symbat@gmail.com, ²gany_omarov@mail.ru

ҚИМАҚТАРДЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Мақала қимақтардың түркі тайпаларымен байланысын археологиялық деректер негізінде көрсетуге бағытталған. Көне түркі тайпаларының мәдениетін зерттеу бүгінгі күнгі Қазақстан археологиясындағы өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Салыстырмалы түрде, түркі кезеңіне қарағанда қола, ерте темір дәуірі археологиялық ескерткіштері неғұрлым жақсы зерттелген. Жұмыстың мақсаты: археологиялық деректер негізінде қимақтардың түркі тайпаларымен байланысын көрсету. Қимақ қағанаты әр түрлі түркі тайпалар бірлестігінен тұратындықтан жерлеу ескерткіштері де біркелкі емес, сондай-ақ көрші тайпалардың да әсері байқалады. Қорғандардан табылған әшекей-бұйымдар да, торовтика заттары да қимақ тайпаларының өзіндік ерекше стилі болғандығын көрсетеді, бірақ қырғыз, қарлұқ сияқты басқа да түркі тайпаларымен ұқсастықтары да көп байқалады. Қойылған мақсатқа жету үшін жұмыста негізінен тарихи, салыстырмалы, типологиялық әдістер қолданылған. Зерттеу нәтижесінде қимақ кезеңі археологиялық ескерткіштерін зерттеу арқылы түркі тайпалары туралы, олардың дүниетанымы, рухани, материалдық мәдениеттері туралы тың мәліметтер жинауға мүмкіндік беретіндігіне көз жеткіземіз. Сонымен қатар, жазба деректер бойынша белгілі фактілерді дәлелдеуге де мүмкіндік туады. Қазіргі уақытта, қимақ кезеңі ескерткіштері әлі де шешімін таппаған сұрақтарға толы.

Кілт сөздер: түркі тайпалары, қимақтар, жерлеу-ғұрыптық ескерткіштер, ортағасыр, дүниетаным.

Кіріспе

Қимақ қағанатын зерттеуші тарихшылардың зерттеулері негізінде қимақ атауы жазба деректер бойынша алғаш рет VIII ғасырға жататын оқиғалармен байланысты екендігі белгілі (Кумеков, 2023: 287). Ортағасырлық парсы тарихшысы Гардизидың еңбегінде қимақтарға байланысты аңызбен қатар, қағанаттың құрамына кірген алғашқы 7 тайпа туралы және түркі тайпалары сияқты жылқы ұстап, жазда қымыз ішкендігі жайында да деректер келтіріледі (Бартольд, 1973: 43-45). Б.Е. Кумеков қимақтар VIII ғасырдың ортасына дейін Алтай территориясы мен Ертіс бойын мекендеп, оңтүстігінде қарлұқтармен, шығысында қырғыздармен көрші болғандығын атап өтеді. Ал VIII ғасырдың ортасынан бастап оңтүстікке қарай жылжып, қарлұқтардың жеріне қоныстанады. IX ғасырдың басынан Солтүстік-Шығыс Жетісуға дейін жетіп, тоғыз оғыздарға көрші болды (Кумеков, 2023: 290). Әр түрлі түркі тайпаларымен тарихтың әр кезеңінде көрші болғандықтан қимақтардың қырғыз, оғыздармен кейбір ұқсастықтары да байқалады. Жазба деректер бойынша қимақтар Қазақстан аумағында үлкен мемлекет құрып, қалалар тұрғызған. Бірақ, бүгінгі күні бұл тайпалардың жерлеу ескерткіштері ғана белгілі, табылған қалалары туралы ғылыми еңбектер жоқ. Көне түркі ескерткіштерін зерттеу, салыстырмалы түрде, соңғы жылдары қарқынды жүріп жатыр деп есептеуге болады. Бұл қимақ кезеңін зерттеуге де, қазақ халқының тарихын зерттеуге де септігін тигізеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жұмысты жазу барысында тақырып бойынша бүгінгі күнге дейін белгілі археологиялық зерттеулер қолданылды. Өткен ғасырдың 50-жылдарынан бастап 2024 жылға дейінгі аралықтағы қимақ кезеңі археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер сарапталды, сонымен қатар қимақтарға байланысты жазба деректер мен соңғы тарихи зерттеулер де қамтылды. Салыстырмалы әдіс арқылы Қазақстан территориясында белгілі қимақ қорымдары сол уақытқа жататын Ресейде орналасқан басқа да түркі тайпаларының жерлеу ескерткіштерімен талданып, ерекшеліктері сипатталды. Тарихи әдіс арқылы қимақтардың генезисі, даму кезеңдері бойынша тұжырымдар жасалды. Қимақтардың жазба деректер бойынша түркілік негізі қарастырылып, археологиялық жерлеу ескерткіштері негізінде дәлелденді. Зерттеліп жатқан жерлеу ескерткіштерінің құрылысы, жерлеу рәсімі, әр түрлі табылымдардың (ат-әбзелдері, қару-жарақ, әшекей бұйымдар т.б.) жасалу технологиясы, пішіні, безендірілуі бойынша қырғыз, қарлұқ т.б. түркі тайпаларымен ұқсастықтары анықталды.

Талқылау

Қимақ археологиялық ескерткіштері өткен ғасырдың 50-жылдарынан кейін ғана кешенді түрде зерттеле бастады. Зерттеулердің нәтижесінде қимақ тайпаларының рухани, материалдық мәдениетін, жерлеу ғұрпын, дүниетанымын қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Қимақ ескерткіштері көрші елдердің аймақтарында да табылып жатқандықтан, шетелдік ғалымдардың зерттеулері мен археологиялық мәдениеттерімен танысу маңызды болып табылады.

1953 жылы Зайсаннан Бұқтырма су қоймасына дейін Ертіс бойында орналасқан ескерткіштерге зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде С.С. Черников қимақ кезеңіне жататын Қызыл-Ту және Славянка қорымдарында қазба жұмыстарын жүргізеді (Черников, 1957: 12-22).

Е.И. Агеева мен А.Г. Максимова 1955 жылы қазіргі Павлодар облысы территориясында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштерді 5 хронологиялық кезеңге бөледі. Жауынгерлік жерлеу орындарын VIII-XII ғғ. жатқызып, төртінші кезеңге бөліп көрсетеді (Агеева, Максимова, 1959: 51-56).

1969 жылы Зевакино қорымындағы зерттеулердің нәтижесінде руникалық жазуы бар қола айна табылады (Арсланова, Кляшторный, 1973: 306-315).

XX ғасырдың 60-жылдары Ф.Х. Арсланова зерттеген қимақ кезеңіне жататын қаңқаларға О.Исмагулов антропологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, Ертіс бойын мекендеген қимақ бассүйектерінде аз мөлшерде моңғолоидтық белгілер болғанымен еуропаидтық белгілер басым болғандығын көрсетеді (Исмагулов, 1970: 63-64).

Өткен ғасырдың 70-жылдары Ресей территориясында сrostкин мәдениетінің кеңінен зерттелуіне байланысты қимақтарға деген қызығушылық артты. Д.Г. Савинов қимақ тайпаларының таралу аймағына байланысты бірнеше ой-пікірлер айтады, сонымен қатар сол уақытта IX-X ғғ. мерзімделген сrostкин мәдениетін қимақтармен сәйкестендіреді (Савинов, 1976: 94). Сrostкин ескерткіштерінен табылған қару-жарақ түрлері, ат-әбзелдері, заттарды безендіру тәсілдері, ою-өрнек түрлері қимақ ескерткіштерімен бірдей болғандықтан бұл заттар бір мәдениетке тиесілі деген тұжырым жасайды.

1980 жылдары Шығыс Қазақстанда Шүлбі су электр станциясының салынуына байланысты су басатын аймақтарда археологиялық зерттеу жұмыстары басталады. Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты А.Г. Максимова, кейін С.М. Ақынжановтың басшылығымен Шүлбі археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. 1977 жылы барлау жұмыстары жүргізілсе, 1980-83 жж. аралығында су басатын аймақтарда әр түрлі уақыт аралығын қамтитын ескерткіштерде қазба жұмыстары қарқынды жүрді.

Осы уақыт аралығында А.С. Ермолаева Измайловка қорымында зерттеу жұмыстарын бастап, қола дәуірінен қимақ кезеңіне дейінгі аралықтағы ескерткіштерге зерттеулер нәтижесінде қимақ кезеңі ескерткіштері ІХ-Х ғғ. жатқызылады (Арсланова, Ермолаева, 1984: 141-145).

Шүлбі археологиялық экспедициясының құрамында Ю.И. Трифонов Ақши ІІ қорымында зерттеу жұмыстары кезінде қимақ кезеңі ескерткіштерін анықтайды (Трифонов, 1987: 150-168).

Ю.И. Трифонов және З. Самашев Қарашат І және Қарашат ІІ ескерткіштерінде жүргізген қазба жұмыстарының нәтижесінде жерлеу орындарынан қимақ ат-әбзелдері мен қару түрлерін табады (Трифонов, Самашев, 1987: 176-215; Трифонов, Самашев, 1987: 215-230).

2001 жылы Қызыл еңбек маңында Ж.О. Артықбаев жүргізген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ІХ-ХІ ғасырларға жатқызылатын қорғаннан қимақ кезеңіне тән табылымдар анықталады (Артықбаев, 2007: 93-99).

Айна-Бұлақта П.К. Дашковский, З. Самашев, А.А. Тишкиндер жүргізген далалық зерттеулердің нәтижесінде қимақ кезеңінің №11 және 38 қорғандары анықталады. Радиокөміртектік сараптама бойынша ескерткіштер ІХ-Х ғғ. жатады (Дашковский, Самашев, Тишкин, 2007: 35-36).

2014 жылы Күршім ауданы территориясында Ғ.Қ. Омаров археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Нәтижесінде №29 қорғаннан қимақ кезеңіне жататын жылқы сүйектері, ат-әбзелдері, үзеңгілер табылады. (Омаров и др., 2022). Жерлеу орнынан табылған ат-әбзелдерінің жаңғыртпасы «Қрым аралы» ғылыми зертханасында жасалып, ҚР Ұлттық музейіне табысталды.

2012-2015 жж. аралығында Қатон-Қарағай ауданында З. Самашевтың жүргізген зерттеулері нәтижесінде ерте ортағасыр уақытына жататын 8 қорғанда зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Нәтижесінде ерекше әлеуметтік топты құрайтын қимақ жерлеу орындары аршылады (Самашев, 2016: 379-409).

2016 жылы Ғ.Қ. Омаров ШҚО, Күршім ауданында орналасқан Аян қорымында зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Нәтижесінде радиокөміртектік сараптама бойынша VII-VIII ғасырларға жатқызылатын қимақ жауынгерінің жерлеу орны табылады (Омаров, 2020: 941-958).

2016 жылы Павлодар облысы Кенжекөл ауылдық округы территориясынан Т.Н. Смагулов қимақ кезеңіне жататын Байдала қорымында жүргізген зерттеулері кезінде табылған ер-тоқымға «Қрым аралы» ғылыми зертханасы сақтау және қалпына келтіру жұмыстарын жүргізді (Квак, 2024: 213). 2021 жылы Т.Н. Смагулов жетекшілігімен Байдала қорымының Х-ХІІ ғғ. жататын №15 қорғанынан табылған жылқы қаңқасына зооархеологиялық зерттеулер жасалып, нәтижесінде жылқының жасы, қаңқасындағы ерекшеліктер, патологиялары анықталды (Пичугина, 2024: 234).

2021 жылы З. Самашев Елеке сазында жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде №3 қорғаннан қимақтарға тән заттар анықтайды (Самашев және т.б., 2021: 129-137).

З. Самашев басшылығымен Қатон-Қарағай ауданында орналасқан Қансар қорымында 2022 жылы қимақ жерлеу орындарында зерттеу жұмыстары жүргізіледі (Самашев, Айтқали, 2022: 246-253).

Ресей ғалымдарынан В.В. Горбунов қимақ кезеңінің қару-жарақтарын зерттеп, жерлеу орындарында қылыш, семсерлердің көп кездесуі әлеуметтік маркерлерді анықтауға көмектесетіндігін айтады (Горбунов, 2016: 131-148).

Соңғы жазылған еңбектерден 2022 жылы А.А. Ткачевтың VII-VIII ғғ. жататын Меновное ХІІ қорымы бойынша (Ткачев, 2022), 2024 жылы түркі белдіктерінің сигнификасына байланысты және Қансар, Елеке сазы қорымы бойынша Самашев, Жуматаев, А. Айтқалидың еңбектері жарияланды (Самашев, Айтқали, 2024; Самашев и др., 2024).

Зерттеу нәтижелері

Түркі қағанаттары құлағаннан кейін Обь және Ертіс өзендері аралығында қимақтар өз мемлекетін құрды. Қимақ археологиялық ескерткіштерін зерттеу арқылы түркі әлемі тұрғындарының өміріндегі әр түрлі аспектілерін қалпына келтіре аламыз. Сонымен қатар, IX-XI ғғ. аралығындағы қару-жарақ, ат-әбзелдері, әшекей-бұйымдардың формасы, жасалу технологиясы бойынша, сонымен қатар, жерлеу ғұрпының ерекшеліктері бойынша қимақ әлеуметтік топтары туралы да мәлімет жинауға болады. Қимақтар әр түрлі түркі мемлекеттерімен шекаралас болғандықтан және бірнеше тайпалар бірлестігінен тұратындықтан заттарды безендіру тәсілдері мен формалары, стильдері де ұқсас келеді, дүниетамыны мен діни түсіктері де ортақ болғандықтан жерлеу салттарында да ұқсастықтар көптеп кездеседі.

Б.Е. Кумековтың зерттеулері бойынша X ғасырдың екінші жартысында қимақтардың жекелеген топтары мен қыпшақтар Түркістанның мұсылмандық аудандарымен шекаралас болды. Мысалы, Сауран қаласы оғыз және қимақтармен шекаралас жатты. Оңтүстікте Балқаш көлі қимақтар мен қарлұқтардың арасындағы табиғи шекара қызметін атқарса, солтүстік-шығыста қимақ шекаралары Батыс және Солтүстік Алтай, Батыс Сібірдің оңтүстік аудандарына дейін жеткен. Сонымен қатар, араб жазба деректері бойынша қимақтардың оғыздармен, енисей қырғыздарымен т.б. түркі тайпаларымен қарым-қатынастары белгілі (Кумеков, 2023: 291-292). Бір жағынан әскери қақтығыстары туралы деректер болса, екінші жағынан көршілерімен мәдениет аралық ықпалдастық та болған. Түркі тайпаларының рухани, материалдық мәдениеттері, тұрмысы ұқсас болғандығын археологиялық деректер де растайды.

Батыс Сібірдің оңтүстік бөлігінде VIII ғасырдың 2-жартысынан XII ғасырға дейінгі аралықта өмір сүрген сrostкин мәдениетін де ғалымдар қимақ-қыпшақ бірлестігімен байланыстырады. Ресейдің А.А. Тишкин және В.В. Горбунов сынды ғалымдарының соңғы зерттеулерінде сrostкин мәдениетінің дамуы 4 кезеңге бөлініп қарастырылады. Бірінші, VIII ғасырдың 2-жартысынан IX ғасырдың 1-ші жартысына дейінгі Ини кезеңін ғалымдар Екінші Шығыс Түрік қағанатының құлауы және Ұйғыр қағанатының құрылуымен байланыстырады. Екінші кезең – IX ғасырдың 2-ші жартысынан X ғасырдың 1-ші жартысына дейінгі аралықты қамтып, Қырғыз қағанатының әскери экспансиясы және Қимақ қағанатының құрылуымен байланысты. Бұл кезеңнің екінші жартысында түркі элитасының ірі қорғандары салына бастады. Үшінші – Шадринцев кезеңі X ғасырдың 2-ші жартысынан XI ғасырдың 1-ші жартысына дейін жалғасады. Бұл кезең көшпелі тайпалардың миграциясы және Қимақ қағанатының әлсіреуімен байланысты. Түркі «элитарлық» қорғандарының саны арта түседі. Төртінші Змеев кезеңі XI ғасырдың 2-жартысы мен XII ғасыр аралығына жатқызылады. Бұл кезеңде Қимақ қағанаты құлап, қыпшақ тайпаларының рөлі арта түседі (Тишкин, Горбунов, 2022: 129-130).

Д.Г. Савинов сrostкин және қимақ жерлеу орындарын салыстыра келе Солтүстік Алтай және Шығыс Қазақстанның IX-X ғғ. жерлеу орындарындағы заттардың (садақ бөліктері, қылыш, семсерлер, ат-әбзелдерінің элементтері т.б.) жасалу технологиясы, формасы, стилі бойынша ұқсастықтарына назар аударады (Савинов, 1976: 97). А.А. Гаврилова да Шығыс Қазақстан территориясындағы сrostкин мәдениетіне ұқсас ескерткіштерді «сrostкин типіндегі ескерткіштер» деп атаған (Гаврилова, 1965: 70). Бұл мәдениеттің пайда болуына байланысты да бірнеше пікірлер қалыптасқан. М.П. Грязновтың пікірінше мәдениет автохтонды тайпалардың негізінде қалыптасқан (Грязнов, 1956: 151). Бірақ, жылдан жылға мәліметтердің көбеюіне байланысты көпшілік ғалымдар мәдениеттің түркі тайпаларына тиесілі екендігін мойындады. Д.Г. Савиновтың деректері бойынша сrostкин мәдениеті мен қимақтардың шаруашылық түрлері де ұқсас болған. Мәдениет өкілдері жартылай

көшпелілікпен, аңшылық, балық шаруашылығы, егіншілікпен де айналысқан (Савинов, 1976: 99).

Ф.Х. Арсланова бобров қорғандарының жерлеу рәсімін оңтүстік оралдық (лагерев типі) қорғандардағы жерлеу рәсімдерімен салыстыра келе көп ұқсастықтар байқаған болатын. Мысалы, қорғандардың өлшемдері мен құрылысы бірдей, 3-5 адамға дейінгі коллективті жерлеу орындарының болуы, сонымен қатар адаммен бірге жылқы бас сүйегін, болмаса басқа мүшелерін бірге жерлеген. Бобров қорғандарында да оңтүстік оралдық қорғандардағы жерлеу орындарының тереңдігі 0,6 м аспайды. Мәйіттерді ағаш табыттарға жерлеген, табыттардың ішінде көп жағдайда қайыстың, ағаш күлінің қалдықтары табылады. Бобров қорғандарында балалардың ересек адамдармен бір үйіндінің астына жерленуі, мәйіттердің қай бағытта жатқызылуы, кейбір заттардың формалары, олардың жерлеу орнында қойылу дәстүрі де оңтүстік оралдық қорғандармен ұқсас болып келеді (Арсланова, 2013: 140).

Ал Шығыс Қазақстан облысы, Шемонайха ауданында Ф.Х. Арсланованың 14 жерлеу орнында жүргізген зерттеулерінде адамдарды өртеп жерлеген. Мәйіттерді жерлеу орнынан тыс жерде өртеп, күлін, тұрмыстық заттарды, ат-әбзелдерін тас, топырақ үйіндіден тұратын қорғанның астына көмген. Ғалымның пікірі бойынша, мұндай типтегі қорғандар жерлеу рәсімі бойынша көне хакастық тувалық қорғандармен ұқсас келеді (Арсланова, 2013: 212-213).

Қимақ кезеңінің ерекше жерлеу орындарына ұзын қорғандарды жатқызуға болады. Төртбұрышты немесе сопақ пішінді ұзын қорғандар 2-11 жерлеу орнынан тұрады. Қазақстантық Ертіс бойында 49 ұзын қорған, 163 жерлеу орны және 170 адамның қаңқасы табылған. Ұзын қорғандардың ұзындығы, әдетте 9-15 м, ені 6-10 м, биіктіктері 0,1-0,3 м аспайды. Әйелдерді қорғанның солүстік бөлігіне, ер адамдарды оңтүстік жағына жерлеген. Ф.Х. Арсланованың пікірі бойынша, қимақтар қазақ, қырғыз, алтайлықтар сияқты туыстас адамдарды бөлектеп бір қатарға ұзын қорғанның астына жерлеген. Мұндай рәсім қола дәуірінде де, ерте көшпелі тайпалардың жерлеу орындарында да кездеседі (Арсланова, 2013: 299-309).

IX ғасырда әр түрлі түркі тайпалардан құралған Қимақ қағанаты туралы араб деректерінде осы кезеңде қимақ әскері 20 мың салт атты жауынгерлерден тұрды. Қағанат 12 аймаққа бөлініп, оның біреуінде қағанның өзі отырса, қалған аймақтарға соғыста өздерін жақсы көрсеткен қолбасшыларды басшы еткен деп келтіріледі. Егер қимақ әскері ондық жүйе бойынша құралса, онда соғыс кезінде әр аймақтан 10 мыңға жуық әскер алынып, қимақ әскері 120 мыңға дейінгі адамды құраған болуы мүмкін (Худяков, 1986). Тұрақты әскердің болуы әскери қақтығыстардың да орын алғандығын көрсетеді, сонымен қатар жерлеу орындарында әскери атрибутиканың көптеп табылуы да, жауынгерлік жерлеу орындардың болуы да мұны дәлелдейді.

Қимақ жауынгерлік жерлеу орындарында Оңтүстік Сібір мен Орталық Азия территорияларында мекендеген көшпелілердегідей көп жағдайда жауынгерлік белдік кездеседі. Ортағасырлық жауынгерлік белдіктер тек қана өзінің негізгі функциясын атқармаған, сонымен қатар жауынгердің әскери, әлеуметтік дәрежесі бойынша да ақпарат берген. VII-VIII ғғ. жататын Аян қорымы бойынша зерттеулерде ғалымдар қимақ жауынгерлік белдіктің қапсырмалары осы уақытқа жататын тувалық ескерткіштермен ұқсас келеді деп көрсеткен (Омаров, Бесетаев и др., 2020: 11). Сонымен қатар, А.А. Гаврилова мен В.Н. Добжанскийдың пікірлері бойынша Сібір мен Орта Азияның түркі кезеңінде жауынгерлер қылыш пен қорамсаққа арналған екі белдік таққан (Добжанский, 1990: 41).

Археологиялық деректерге сүйенетін болсақ қимақтар кесу қаруы ретінде қылыш, семсер және сапыны қолданған, мұндай табылымдар Шығыс Қазақстан аумағынан көптеп табылған. Ю.С. Худяков қимақ қылыштарын жүзінің қимасына қарай 2 топқа бөледі: ромб тәріздес және линза тәрізді. Ал сапыларды балдағының пішініне қарай бір топқа жатқызып, 6 типке бөлген. Семсерлерді де екі топқа бөлінеді. Бірінші топқа үшқырлы тік семсерлер

жатады, олар да балдағының пішініне қарай төрт топқа бөлінеді. Екінші топқа үшқырлы сәл иілген семсерлер кіреді. Оларды балдағының пішініне қарай екі типке бөліп көрсетеді (Худяков, 1986: 190-195). Жалпы, түркі тайпаларының кесу қару түрлері ұқсас болғанымен, балдағының, басқа да қару бөліктеріндегі айырмашылықтарға байланысты ғалымдар оларды әртүрлі типтерге бөліп көрсетеді.

Қимақ жерлеу ескерткіштерінен қашықтықта соғысуға арналған садақ, жебе ұштары, қорамсақтар табылған. Қимақ садақтары құрылысы бойынша күрделі құрылымды топқа жатады. Жапсырмалардың саны және орналасуына байланысты Ю.С. Худяков садақтарды 4 топқа бөледі (Худяков, 1986: 183-185). Д.Г. Савинов та қимақ садақтарының эволюциясын хунну типіндегі күрделі құрылымды садақтардан бастап, жапсырмаларының орналасуына байланысты ерекшеліктерін көрсетеді (Савинов, 1984: 104-106). Ал жебе ұштары көне түркі кезеңінен бері, қимақтарды қоса алғанда негізінен жетелі болып келеді. Жетелі үш қырлы жебе ұштары қимақтарда асимметриялық-ромб тәріздес, созылық ромб тәріздес, созылық үш бұрышты, созылық бес бұрышты, созылық алты бұрышты, оқтұмсықты, сопақша қанаттылар, жартылай сопақ, тікенекті болып 9 типке бөлінеді. Ал сауытсыз қарсыласты жеңуге арналған жебе ұштары үш қырлы асимметриялық ромб тәріздес, созылық ромбикалық, созылық бес бұрышты, оқтұмсықты болып бөлінеді. Мұндай жебе ұштары қимақ жерлеу ескерткіштері көп табылады Шығыс Қазақстан, далалы Алтай, далалы, орманды-далалы Обь, Томь озен бойларында кездеседі (Худяков, 1986: 185-192).

Қимақтардың жебе ұштарын Зевакино қорымындағы табылымдар негізінде зерттеу барысында Ф.Х. Арсланова созылық бесбұрышты үшқырлы жебе ұштарының басым болуын және ромб тәрізді (төртқырлы), дөңгелек жебе ұштарының көп кездеспеуін IX-X ғғ. Шығыс Қазақстан, Тува, Хакасия, Алтай территориялары, қимақ тайпалар одағына кірген жоғарғы және орта Ертіс аумағы үшін ортақ белгілер ретінде көрсетеді (Арсланова, 2013: 62).

Қай кезеңнің болмасын жерлеу орындарындағы әшекей-бұйымдар сол кезеңнің дүниетанымы, наным-сенімдері туралы ақпарат береді. Әшекей-бұйымдар көп жағдайда әйел адамдардың жерлеу орындарында кездесетіндіктен, идеологиялық мәселелерді шешу мақсатында ортағасырлық әйел адамның жерлеу орнын зерттеген тиімді болып табылады. Ф.Х. Арсланова Обь-Ертіс аралығында орналасқан қимақ, қыпшақ кезеңіне жататын әйел адамдар мен балалардың жерлеу орындарынан табылған әшекейлерді 9 түрге бөліп қарастырған. Әшекей-бұйымдардағы геометриялық бейнелер қимақтарда космогониялық түсініктерімен байланысты деп көрсетеді. Өсімдіктердің бейнелері өмір ағашының мифологиялық сюжеттерін көрсеткен. Бірқатар халықтарда өмір ағашының бейнесі «әйел-құдай ана» образдарымен алмастырылған (Арсланова, 2013: 93). Ғалымның пікірінше, торевтика заттарын құрайтын жерлеу орындары әйелдің ерекше әлеуметтік статусы туралы ақпарат береді. Ф.Х. Арсланованың гендерлік мәнді жұмыстарын саралаған Б.М. Хасенованың ойы бойынша ғалым Қазақстан археологиясындағы гендерлік зерттеулердің новаторы (Хасенова, 2019: 61-72).

Қорытынды

Қазіргі уақытта қимақтардың тарихына қатысты негізгі зерттеу көзі – жерлеу ескерткіштері болып табылады. Жазбаша деректер болғанымен, олар нақты әрі толық мәлімет бере алмайды. Сол себепті, осы уақыт аралығына қатысты археологиялық ескерткіштерді зерттеу аса маңызды.

Қимақтар күрделі этносаяси қауымдастықты құрайтындықтан жерлеу ескерткіштері де біркелкі емес, сонымен қатар көршілес тайпалардың да рухани, материалдық өмірлеріне әсері бар. Жерлеулері тас, топырақ аралас үйіндіден немесе тек топырақтан тұратын қорғанның астына жерлеу, тас қоршауға жерлеу, өртеп жерлеу, сопақ, төртбұрышты пішінді ұзын қорғандардың астына бір отбасы мүшелерін бірге жерлеу, жауынгерлік жерлеу сияқты

жерлеу ескерткіштерінің және рәсімдерінің бірнеше түрлері бар. Бірақ ескерткіштердің нақты қимақ бірлестігіне кіретін қай тайпасына тиесілі екенін анықтау мүмкін емес.

Бұл кезеңге жататын жерлеу ескерткіштерінен көп жағдайда қылыш, семсер, сапылар, жебе, найза ұштары сияқты жауынгерлік атрибуттар көптеп табылады. Сонымен қатар, әр түрлі әшекей бұйымдар, торевтика заттары да баршылық болғандықтан оларды зерттеп, басқа да түркі тайпаларымен салыстырмалы талдап, ерекшеліктерін анықтау тарихымызды зерттеуге септігін тигізеді.

Қимақ қағанатының алып жатқан аумағы да өте үлкен болғандықтан, археологиялық тұрғыдан бір тайпаның мекендеген шекарасы мен келесі тайпаның мекендеген жері басталарын аймақты да анықтауда қиыншылықтар туғызады. Сонымен қатар, басқа да түркі тайпалары көршілес жатқандықтан дүниетанымдарында да, жерлеу орындарының пішіндерінде де, тұрмыстық заттарында да ұқсастықтар өте көп кездеседі. Қимақ археологиялық ескерткіштерін зерттеу арқылы тайпалардың дүниетанымы, діни түсініктері, идеологиясы туралы да мәлімет аламыз, сондай-ақ жерлеулердің жоспары бойынша әйел, ер адамдарды жерлеу айырмашылықтары, әлеуметтік мәртебелері туралы да толыққанды ақпарат алуға болады.

Әдебиеттер:

Omarov, Besetayev, Sagyndykova, 2022 – *Omarov G., Besetayev B., Sagyndykova S. (2022). Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. 2022. Volume 31. Pp.1-15.*

Агеева, Максимова, 1959 – *Агеева Е.И., Максимова А.Г. (1959). Отчет Павлодарской экспедиции 1955 года // Труды института истории, археологии и этнографии АН КазССР / ответ.редактор К.А. Акишев. Том 7. Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1959. С. 32-58.*

Арсланова, 2013 – *Арсланова Ф.Х. Воинские захоронения кимаков в Зевакинском могильнике // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. С. 28-92.*

Арсланова, 2013 – *Арсланова Ф.Х. Длинные курганы Прииртышья // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. С. 299-310.*

Арсланова, 2013 – *Арсланова Ф.Х. Женские украшения кимаков и кыпчаков // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. С. 93-120.*

Арсланова, 2013 – *Арсланова Ф.Х. Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. 2013. С. 205-224.*

Арсланова, 2013 – *Арсланова Ф.Х. О связях племен Верхнего Прииртышья с населением Южного Урала и Поволжья // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. 2013. С. 140-146.*

Арсланова, Ермолаева, 1984 – *Арсланова Ф.Х., Ермолаева А.С. Памятники кимаков левобережья Иртыша // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий: Тезисы докладов областной научной конференции по антропологии, археологии и этнографии. Омск, 1984. С. 141–145.*

Арсланова, Кляшторный, 1973 – *Арсланова Ф.Х., Кляшторный С.Г. Руническая надпись на зеркале из Верхнего Прииртышья // Тюркологический сборник-1972. 1973. М. С. 306-315.*

Артыкбаев, 2007 – *Артыкбаев Ж. Среднее Прииртышье в контексте проблем истории Евразийских степей/этноисторический и этноархеологический опыт исследования. Т. I. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2007. 267 с.*

Бартольд, 1973 – *Бартольд В.В.* Сочинения. Том 8. Работы по источниковедению. Москва: Наука, 1973. 723 с.

Гаврилова, 1965 – *Гаврилова А.А.* Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. Москва, 1965. 72 с.

Горбунов, 2016 – *Горбунов В.В.* Мечи и сабли кимаков Восточного Казахстана // Труды Седьмой Международной научно-практической конференции «Война и оружие. Новые материалы и исследования» в пяти частях. Часть 2. Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 2016. С. 131–148.

Горбунов, Тишкин, 2022 – *Горбунов В.В., Тишкин А.А.* Курганы сrostкинской культуры на Приобском плато. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2022. 320 с.

Горбунов, Тишкин, 2023 – *Горбунов В.В., Тишкин А.А.* Меч из раннесредневекового памятника Сrostки – I на Алтае // Сборник в честь 70-летия проф. доктора Борис Д. Борисова. София: «Фабер», Велико Тырново, 2023. С. 261-271.

Грязнов, 1956 – *Грязнов М.П.* История древних племён верхней Оби. МИА, 1956. № 48. С. 151.

Дашковский, Самашев, Тишкин, 2007 – *Дашковский П.К., Самашев З., Тишкин А.А.* Комплекс археологических памятников Айна-Булак в Верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан). Барнаул: Азбука, 2007. 96 с.

Добжанский, 1990 – *Добжанский В.Н.* Наборные пояса кочевников Азии. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1990. 164 с.

Исмагулов, 1970 – *Исмагулов О.* Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1970. 237 с.

Квак, 2024 – *Квак Н.А.* Консервация и реставрация средневекового деревянного седла (по материалам кургана Байдала) // Ахинжановские чтения – 2024: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 24-26 апреля 2024 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. С.211-216.

Кумекоев, 2023 – *Кумекоев Б.Е.* Кимакский каганат // Летопись тюркской цивилизации. Том 1. Тюркский мир в VI–XII вв. / отв. ред. В. И. Молодин, С. В. Землюков; Министерство науки и высшего образования РФ, Алтайский государственный университет, Научно-образовательный центр Алтаистики и тюркологии «Большой Алтай». Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2023. С. 287-300.

Омаров, Бесетаев, Баймуханов, Сагындыкова, 2020 – *Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Баймуханов Н.Б., Сагындыкова С.Т.* (2020). Вооружение и конское снаряжение средневековых кочевников Восточного Казахстана (по материалам могильника Аян) // «Мир Большого Алтая» международный научный журнал / главный редактор - Даниал Ахметов. Оскемен. 2020. № 6(2). С. 941-958.

Пичугина, 2024 – *Пичугина В.В.* Предварительные результаты археозоологического исследования останков лошади из некрополя Байдала (по материалам 2021 г.) // Ахинжановские чтения – 2024: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 24-26 апреля 2024 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. С. 233-238.

Савинов, 1976 – *Савинов Д.Г.* Расселение кимаков по археологическим данным // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976. С. 94-104.

Савинов, 1984 – *Савинов Д.Г.* Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. 174 с.

Самашев, 2016 – *Самашев З.* Памятники средневековых кочевников верховий р.Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей / отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2016. С. 379-409.

Самашев, Айткали, 2024 – Самашев З., Айткали А. К изучению сигнифики мужских наборных поясов древних тюрков // Археология Казахстана. 2024. №2 (24). С. 11-26.

Самашев, Айткали, Жангалиев, Рахманкулов, 2022 – Самашев З., Айткали А., Жангалиев У., Рахманкулов Е. Курганы кимакского времени на могильнике Кансар в Казахском Алтае // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі: зерттеулер жинағы. Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ, 2022. С. 246-253.

Самашев, Айткали, Жуматаев, 2024 – Самашев З., Айткали А., Жуматаев Р. (2024). Түркі дәуірінің Алтай-Тарбағатайдағы жаңа археологиялық ескерткіштері // Bulletin of KazNU. №1 (112). 2024. 138-148 бб.

Самашев, Айткали, Курмангалиев, Севинч, 2021 – Самашев З., Айткали А., Курмангалиев А.К., Севинч Е. Предварительные результаты исследования курганов древнетюркской эпохи из долины Елеке Сазы в 2021 году // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі: зерттеулер жинағы. Усть-Каменогорск, 2021. С. 129-137.

Ткачев, Ткачев, 2022 – Ткачев А.А., Ткачев Ал.Ал. Элитное погребение раннетюркского времени из Верхнего Прииртышья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2022. № 3 (58). С.58-69.

Трифонов, 1987 – Трифонов Ю.И. Акчий II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука, 1987. С. 150-168.

Трифонов, Самашев, 1987 – Трифонов Ю.И., Самашев З. Карашат I // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука, 1987. С.176-215.

Трифонов, Самашев, 1987 – Трифонов Ю.И., Самашев З. Карашат II // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука, 1987. С.215-230.

Хасенова, 2019 – Хасенова Б.М. Статус женщины в кимакском обществе в трудах Ф.Х. Арслановой // Археология Казахстана. 2019. №1 (3). С. 61-72

Худяков, 1986 – Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1986. 268 с.

Черников, 1957 – Черников С.С. К изучению древней истории Восточного Казахстана // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. № 69. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1957. С.22-31.

References:

Omarov, Besetayev, Sagyndykova, 2022 – Omarov G., Besetayev B., Sagyndykova S. Horse equipment of medieval nomads of the Kazakh Altai (based on materials from the Tuyetas burial ground) // Archaeological Research in Asia. 2022. Volume 31. Pp.1-15.

Ageeva, Maksimova, 1959 – Ageeva E.I., Maksimova A.G. Otchet Pavlodarskoy ekspeditsii 1955 goda [The report of the Pavlodar expedition in 1955] // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii AN KazSSR / otvet.redaktor K.A. Akishev. Tom 7. Alma-Ata:izdatel'stvo An KazSSR. 1959. S. 32-58. (in Rus.)

Arslanova, 2013 – Arslanova F.H. Voinskie zahoroneniya kimakov v Zevakinskom mogil'nike [Military graves of Kimaks in the Zevakin burial ground] // Ocherki srednevekovoj arheologii Verhnego Priirtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana. 2013. S. 28-92. (in Rus.)

Arslanova, 2013 – Arslanova F.H. Dlinnye kurgany Priirtysh'ya [The Long Mounds of the Irtysh region] // Ocherki srednevekovoj arheologii Verhnego Priirtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 299-310. (in Rus.)

Arslanova, 2013 – Arslanova F.H. Zhenskie ukrasheniya kimakov i kypchakov [Kimak and Kipchak women's jewelry] // Ocherki srednevekovoj arheologii Verhnego Priirtysh'ya. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 93-120. (in Rus.)

Arslanova, 2013 – *Arslanova F.H.* Kurgany s trupozozhzhaniem v Verhnem Priirtysh'e [Burial mounds of corpses in the Upper Irtysh region] // *Ocherki srednevekovoy arheologii Verhnego Priirtysh'ya*. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 205-224. (in Rus.)

Arslanova, 2013 – *Arslanova F.H.* O svyazyah plemen Verhnego Priirtysh'ya s naseleniem Uzhnogo Urala i Povolzh'ya [About the relations of the tribes of the Upper Irtysh region with the population of the Southern Urals and the Volga region] // *Ocherki srednevekovoy arheologii Verhnego Priirtysh'ya*. Astana: Izdatel'skaya gruppa filiala Instituta arheologii im. A.H. Margulana v g. Astana, 2013. S. 140-146. (in Rus.)

Arslanova, Yermolaeva, 1984 – *Arslanova F.Kh., Yermolaeva A.S.* Pamyatniki kimakov levoberezh'ya Irtysha [Sites of the Kimaks of the left bank of the Irtysh] // *Etnicheskaya istoriya turkoyazychnyh narodov Sibiri i sopredel'nyh territorii: Tezisy dokladov oblastnoy nauchnoy konferentsii po antropologii, arheologii i etnografii*. Omsk, 1984. S. 141–145. (in Rus.)

Arslanova, Klyashtornyi, 1973 – *Arslanova F.Kh., Klyashtornyi S.G.* Runicheskaya nadpis' na zerkale iz Verhnego Priirtysh'ya [Runic inscription on the mirror from the Upper Irtysh region] // *Turkologicheskii sbornik-1972*. M., 1973. S. 306-315. (in Rus.)

Artykbaev, 2007 – *Artykbaev Zh.* Srednee Priirtysh'e v kontekste problem istorii Evraziyskikh stepey / etnoistoricheskii i etnoarheologicheskii opyt issledovaniya. [The Middle Irtysh region in the context of the problems of the history of the Eurasian steppes / ethnohistorical and ethnoarchaeological research experience]. T. I. Pavlodar: TOO NPF «EKO», 2007. 267 s. (in Rus.)

Bartol'd, 1973 – *Bartol'd V.V.* Sochineniya. Tom 8. Raboty po istochnikovedeniyu. [Essays. Volume 8. Works on source studies]. Moskva: Nauka, 1973. 723 s. (in Rus.)

Gavrilova, 1965 – *Gavrilova A.A.* Mogil'nik Kudyrge kak istochnik po istorii altaiskih plemen. [Kudyrge burial ground as a source on the history of Altai tribes]. Moskva, 1965. S. 72. (in Rus.)

Gorbunov, 2016 – *Gorbunov V.V.* Mech i sabli kimakov vostochnogo Kazakhstana [Swords and sabers of Kimaks of East Kazakhstan] // *Trudy Sed'moy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Voyna i oruzhie. Novye materialy i issledovaniya» v pyati chastyakh. Chast' 2*. Sankt- Peterburg: VIMAIIVS, 2016. S. 131-148. (in Rus.)

Gorbunov, Tishkin, 2022 – *Gorbunov V.V., Tishkin A.A.* Kurgany srostkinskoy kul'tury na Priobskom plato. [Mounds of the Srostkin culture on the Priobsky plateau]. Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2022. 320 s. (in Rus.)

Gorbunov, Tishkin, 2023 – *Gorbunov V.V., Tishkin A.A.* Mech iz rannesrednevekovogo pamyatnika Srostki – I na Altae. [A sword from the early medieval monument of Srostki – I in Altai] // *Sbornik v chest' 70-letiya prof. doktora Boris D. Borisova*. Sofiya: «Faber», Veliko Tyrnovo, 2023. S. 261-271. (in Rus.)

Gryaznov, 1956 – *Gryaznov M.P.* Istoriya drevnih plemen verhnei Obi. [The history of the ancient tribes of the Upper Ob]. 1956. MIA, № 48. S. 151. (in Rus.)

Dashkovskii, Samashev, Tishkin, 2007 – *Dashkovskii P.K., Samashev Z., Tishkin A.A.* (2007). Kompleks arheologicheskikh pamyatnikov Aina-Bulak v Verhnem Priirtysh'e (Vostochnyi Kazahstan). [Aina-Bulak complex of archaeological monuments in the Upper Irtysh region (East Kazakhstan)]. Barnaul: Azbuka, 2007. 96 s. (in Rus.)

Ismagulov, 1970 – *Ismagulov O.* Naselenie Kazakhstana ot epohi bronzy do sovremennosti (paleoantropologicheskoe issledovanie). [The population of Kazakhstan from the Bronze Age to the present (paleoanthropological study)]. Alma-Ata: «Nauka» Kazahskoy SSR, 1970. 237 s. (in Rus.)

Kvak, 2024 – *Kvak N.A.* Konservatsiya i restavratsiya srednevekovogo derevyannogo sedla (po materialam kurgana Bajdala) [Conservation and restoration of a medieval wooden saddle (based on the materials of the Baydal kurgan)] // *Ahinzhanovskie chteniya – 2024: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii studentov i molodyh uchenykh* (g.Almaty, 24-26 aprelya 2024 g.). Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2024. S. 211-216. (in Rus.)

Kumekov, 2023 – *Kumekov B.E.* Kimakskij kaganat [Kimak Khaganate] // Letopis' tyurkskoj civilizacii. Tom 1. Tyurkskij mir v VI–XII vv. / otv. red. V. I. Molodin, S. V. Zemlyukov; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya RF, Altajskij gosudarstvennyj universitet, Nauchno-obrazovatel'nyj centr Altaistiki i tyurkologii «Bol'shoj Altaj». Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 2023. S. 287-300. (in Rus.)

Omarov, Besetaev, Baimuhanov, Sagyndykova, 2020 – *Omarov G.K., Besetaev B.B., Baimuhanov N.B., Sagyndykova S.T.* Vooruzhenie i konskoe snaryazhenie srednevekovyh kochevnikov Vostochnogo Kazahstana (po materialam mogil'nika Ayan). [Armament and horse equipment of medieval nomads of East Kazakhstan (based on the materials of the Ayan burial ground)]. // «Mir bol'shogo Altaya» mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal / glavnyj redaktor - Danial Ahmetov. Oskemen, 2020. № 6(2). S. 941-958. (in Rus.)

Pichugina, 2024 – *Pichugina V.V.* (2024). Predvaritel'nye rezul'taty arheozoologicheskogo issledovaniya ostankov loshadi iz nekropolya Bajdala (po materialam 2021 g.) [Preliminary results of an archaeozoological study of horse remains from the Baydal necropolis (based on materials from 2021)] // Ahinzhanovskie chteniya – 2024: materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii studentov i molodyh uchenyh (g. Almaty, 24-26 aprelya 2024 g.). Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2024. S. 233-238. (in Rus.)

Savinov, 1976 – *Savinov D.G.* Rasselenie kimakov po arheologicheskim dannym. [Settlement of the Kimaks according to archaeological data]. // Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam. Alma-Ata, 1976. S. 94-104. (in Rus.)

Savinov, 1984 – *Savinov D.G.* Narody YUzhnoj Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu. [the peoples of Southern Siberia in the ancient Turkic era.]. L.: izd-vo LGU, 1984. 174 s. (in Rus.)

Samashev, 2016 – *Samashev Z.* Pamyatniki srednevekovyh kochevnikov verhovii r. Karakaba v Kazahskom Altae. [Monuments of medieval nomads of the upper reaches of the Kara-Kaba River in the Kazakh Altai]. // Altai v krugu evrazijskix drevnostey / otv. red. A.P. Derevyanko, V.I. Molodin. Novosibirsk: IAET SO RAN, 2016. S. 379-409. (in Rus.)

Samashev, Aitkali, 2024 – *Samashev Z., Aitkali A.* K izucheniyu signifikani muzhskih nabornyh poyasov drevnih tyurkov [To study the significance of the men's set belts of the ancient Turks] // Arheologiya Kazahstana. 2024. № 2 (24). S. 11-26. (in Rus.)

Samashev, Aitkali, Zhangaiev, Rahmankulov, 2022 – *Samashev Z., Aitkali A., Zhangaiev Y., Rahmankulov E.* (2022). Kurgany kimakskogo vremeni na mogil'nike Kansar v Kazahskom Altae. [Burial mounds of the Kimak period at the Kansar burial ground in the Kazakh Altai]. // Altai – turki aleminin altyn besigi: zertteuler zhynagy. Kokshetau: «Kokshe-Poligrafiya» AQ, 2022. S. 246-253. (in Rus.)

Samashev, Aitkali, Zhumataev, 2024 – *Samashev Z., Aitkali A., Zhumataev R.* (2024). Türki дәуірінің Алтай-Тарбағатайдағы жаңа археологиялық ескерткіштері [New archaeological sites of the Turkic era in Altai-Tarbagatai] // Bulletin of KazNU. 2024. №1 (112). 138-148 bb. (in Kaz.)

Samashev, Aitkali, Kurmangaliev, Sevinc, 2021 – *Samashev Z., Aitkali A., Kurmangaliev A.K., Sevinc E.* Predvaritel'nye rezul'taty issledovaniya kurganov drevneturkskoy epohi iz doliny Eleke Sazy v 2021 godu. [Preliminary results of the study of ancient Turkic burial mounds from the Eleke Sazy Valley in 2021]. // Altai – turki aleminin altyn besigi: zertteuler zhynagy. Us't-Kamenogorsk, 2021. S. 129-137. (in Rus.)

Tkachev, Tkachev, 2022 – *Tkachev A.A., Tkachev Al.Al.* Elitnoe pogrebenie rannetyurkskogo vremeni iz Verhnego Priirtysh'ya [Elite burial of the Early Turkic period from the Upper Irtysh region] // Vestnik arheologii, antropologii i etnografii. 2022. №3 (58). S.58-69. (in Rus.)

Trifonov, Samashev, 1987 – *Trifonov U.I., Samashev Z.* Akchi II. [Akshi II]. // Arheologicheskie pamyatniki v zone zatopeniya Shul'bmskoy GES. Alma-Ata: Nauka, 1987. S. 150-168. (in Rus.)

Trifonov, Samashev, 1987 – *Trifonov U.I., Samashev Z. Karashat I.* [Karashat I]. // *Arheologicheskie pamyatniki v zone zatopeniya Shul'binskoy GES.* Alma-Ata: Nauka, 1987. S.176-215. (in Rus.)

Trifonov, Samashev, 1987 – *Trifonov U.I., Samashev Z. Karashat II.* [Karashat II]. // *Arheologicheskie pamyatniki v zone zatopeniya Shul'binskoy GES.* Alma-Ata: Nauka, 1987. S.215-230. (in Rus.)

Hasenova, 2019 – *Hasenova B.M.* Status zhenshchiny v kimakskom obshchestve v trudah F.H. Arslanovoi [The status of women in Kimak society in the works of F.H. Arslanova] // *Arheologiya Kazakhstana.* 2019. № 1 (3). S. 61-72(in Rus.)

Hudyakov, 1986 – *Hudyakov Yu.S. (1986).* Vooruzhenie srednevekovykh kochevnikov Yuzhnoi Sibiri i Central'noi Azii. [The armament of medieval nomads of Southern Siberia and Central Asia.]. Novosibirsk: Nauka, 1986. 268 s. (in Rus.)

Chernikov, 1957 – *Chernikov S.S.* K izucheniyu drevnej istorii Vostochnogo Kazakhstana [Towards the study of the ancient history of East Kazakhstan] // *Kratkie soobshcheniya o dokladah i polevykh issledovaniyah instituta istorii material'noj kul'tury.* № 69. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1957. S.22-31. (in Rus.)

*¹Сағындықова С.Т. ²Омаров Ғ.Қ

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы*
E-mail: ¹sagyndykova.symbat@gmail.com, ²gany_omarov@mail.ru

СВЯЗЬ КИМАКОВ СО СРЕДНЕВЕКОВЫМИ ТЮРКСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ: НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

Аннотация. Статья направлена на то, чтобы показать связь кимаксов с тюркскими племенами на основе археологических данных. На сегодняшний день изучение культуры древнетюркских племен является одной из актуальных проблем археологии Казахстана. Для сравнения, археологические памятники бронзового, раннего железного веков изучены лучше, чем тюркский период. Цель работы: показать связь кимаксов с тюркскими племенами на основе археологических данных. Поскольку Кимакский каганат состоял из различных тюркских племен, погребальные памятники также неоднородны, а также наблюдается влияние соседних племен. Как украшения, так и предметы торевтики, найденные в курганах, свидетельствуют о том, что кимакские племена имели свой уникальный стиль, но сходство с другими тюркскими племенами, такими как кыргызы и карлуки, также заметно. Для достижения поставленной цели в работе использованы преимущественно исторические, сравнительные, типологические методы. В результате исследования можно убедиться, что изучение археологических памятников кимакского периода позволяет собрать новые сведения о тюркских племенах, их мировоззрении, духовной, материальной культуре. Кроме того, есть возможность доказать известные факты по письменным источникам. В настоящее время памятники кимакского периода до сих пор полны нерешенных вопросов.

Ключевые слова: тюркские племена, кимаки, погребально-поминальные памятники, средневековье, мировоззрение.

*¹Sagyndykova S., ²Omarov G.

^{1,2} *Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty*
E-mail: ¹sagyndykova.symbat@gmail.com, ²gany_omarov@mail.ru

CONNECTION OF THE KIMAKS WITH MEDIEVAL TURKIC TRIBES: BASED ON ARCHAEOLOGICAL DATA

Abstract. The article aims to show the connection of the Kimaks with the Turkic tribes based on archaeological data. Today, the study of the culture of ancient Turkic tribes is one of the urgent problems of archeology in Kazakhstan. For comparison, the archaeological sites of the Bronze and Early Iron Ages have been studied better than the Turkic period. The purpose of the work is to show the connection of the Kimaks with the Turkic tribes based on archaeological data. Since the Kimak khaganate consisted of various Turkic tribes, the funerary monuments are also heterogeneous, and the influence of neighboring tribes is also observed. Both jewelry and toreutics found in the mounds indicate that the Kimak tribes had their own unique style, but the similarities with other Turkic tribes such as the Kyrgyz and Karluks are also noticeable. To achieve this goal, the work uses mainly historical, comparative, and typological methods. As a result of the research, it can be seen that the study of archaeological sites of the Kimak period allows us to collect new information about the Turkic tribes, their worldview, spiritual and material culture. In addition, it is possible to prove known facts from written sources. Currently, the monuments of the Kimak period are still full of unresolved issues.

Keywords: Turkic tribes, Kimaks, funerary and memorial monuments, the Middle Ages, worldview.

Авторлар туралы ақпарат:

Сағындықова Сымбат Темиргалиевна, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музеология кафедрасының докторанты. Алматы, Қазақстан.

Омаров Гани Қалиханович – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музеология кафедрасының доценті. Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Сағындықова Сымбат Темиргалиевна, докторант кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Омаров Гани Калиханович, кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Sagyndykova Symbat Temirgalievna, a doctoral student at the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Omarov Gani Kalikhanovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.